

Μανόλης Ι. Στεφανάκης

Οι Αιγινήτες και η σύγκρουση Κυδωνιατών και Πολιχνιτών

ABSTRACT

Examining the relationship between the Aeginetans and Kydonia and the role of the former in the shaping of the political and economic situation in Western Crete, and considering Cross's (2011) theory on the relationship between Lachania and Kydonia and Sekunda's (2000) theory on the Federation of the Polichnitans as a union of small hinterland communities inhabited by indigenous Kydones, the paper attempts: a) to identify the site at Kastelos, Varypetro, 8 km south-southwest of Chania (ancient Kydonia) as the administrative center of the Federation of the Polichnitans, and b) to explain the conflict between Kydonia and the Polichnitans as the result of political and ethnic disputes between the Kydonians and the Polichnitans/Kydones as well as a conflict of financial interest between Kydonia and Gortyna with respect to the mountainous hinterland of western Crete and trade routes to the Libyan Sea.

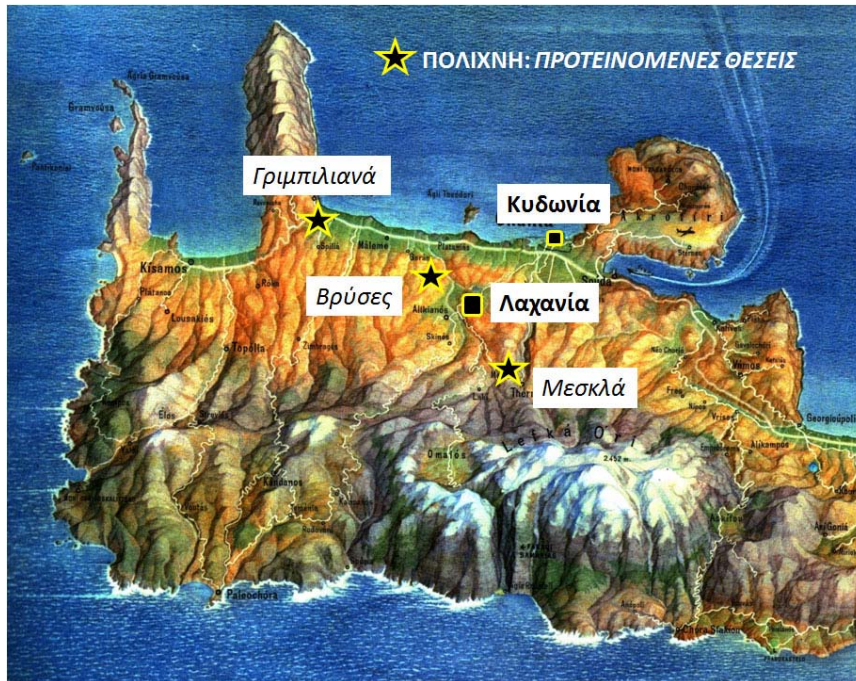
ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ: Πολίχνη, Πολιχνίτες, Κυδωνία, Αίγινα, Γόρτυνα, Αθήνα, Ομοσπονδία των Ορειών

ΚΥΔΩΝΙΑ ΚΑΙ ΠΟΛΙΧΝΙΤΕΣ

Οι Πολιχνίτες της δυτικής Κρήτης μάς είναι γνωστοί από δύο αρχαίες φιλολογικές μαρτυρίες και μία μικρή σειρά νομισμάτων. Σύμφωνα με τον Ηρόδοτο (*Ιστορία* 7.170), οι Πολιχνίτες και οι Πραΐσιοι ήταν οι μόνες εθνότητες που δεν συμμετείχαν στην παγκρήτια εκστρατεία στη Σικελία για τη διεκδίκηση των οστών του Μίνωα (Viviers 1996, 212-218), ενώ σε μια σύντομη αναφορά του Θουκυδίδη (Θουκυδίδης *Ιστορία* 2.85, 5-6) παραδίδεται η μοναδική ιστορική μαρτυρία για μια διένεξη των Πολιχνιτών με τους όμορους Κυδωνιάτες και την επέμβαση των Αθηναίων υπέρ των πρώτων το 429, με τη μεσολάβηση των Γορτυνίων (Guarducci 1936, 155 κε.· *IC II*, XXII, σσ. 233-234· Kirsten 1942, 30 κε.· Van Effenterre 1948, 31, 37 κε.· Gerolymatos 1987, 81-85· Figueira 1988, 538-542· Stefanakis 1996, 153-154· Perlman 2004, 1182). Τέλος σύμφωνα με τη νομισματική μαρτυρία οι Πολιχνίτες κόβουν μια μικρή σειρά χάλκινων υποδιαιρέσεων στο πρώτο τέταρτο του 2ου αι., πιθανότατα προϊόν «σύμπραξης» ή συμμαχίας με την Κυδωνία, αφού οι τύποι τους μοιάζουν να μιμούνται τύπους σύγχρονων κυδωνιάτικων υποδιαιρέσεων (Stefanakis 1996, 155-156· Stefanakis 1997, 240).

Καθώς τίποτε άλλο δεν είναι γνωστό για τους Πολιχνίτες πέραν της κατά πολλούς αιώνες μεταγενέστερης αναφοράς του Στεφάνου του Βυζαντίου (*Εθνικά* 532, 4-5), όπου ξαφνικά γίνεται λόγος για την πόλη τους με το όνομα Πολίχνη,¹ διάφορες αρχαιολογικές θέσεις της

* Όλες οι χρονολογίες είναι π.Χ. εκτός κι αν δηλώνεται διαφορετικά.

Χάρτης 1. Αρχαιολογικές θέσεις της δυτικής Κρήτης (υπόβαθρο: N. Gouvousis 1982).

δυτικής Κρήτης έχουν προταθεί ως το πιθανό οικιστικό τους κέντρο (Χάρτης 1) (Kirsten 1952), ανάμεσά τους τα Γρυμπιλιάνα (Faure 1962, 54),² τα Μεσκλά (Guarducci 1936, 153-8' IC II, XXII, σ. 233' Kirsten 1951, 118, σημ. 3, 132' Sanders 1982, 168' Bultrighini 1993, 101)³ και ο Κάστελλος Βρυσσών Κυδωνίας (Faure 1963, 21-22' Faure 1988, 91' Gondicas 1988, 284 και Carte II' Perlman 2004, 1182).⁴

Προκειμένου η υπόσταση και ο χώρος των Πολιχνιτών να διευκρινιστούν περαιτέρω και να αναζητηθεί η σχέση τους με την Κυδωνία είναι απαραίτητο να γίνει μια σύντομη αναδρομή σε κάποιες πτυχές της ιστορίας της Κυδωνίας κατά τον ύστερο 6ο και τον 5ο αι.

ΟΙ ΑΙΓΙΝΗΤΕΣ ΣΤΗΝ ΚΥΔΩΝΙΑ

Κατά τον 6ο αι. η ιστορία της Κυδωνίας είναι συνυφασμένη με μετακινήσεις και εποικισμούς, με κυριότερο εκείνον των Αιγινήτων το 519, όταν οι Πολιχνίτες ήρθαν ως αρωγοί των Κυδωνιατών προκειμένου να εκδιώξουν τους Σαμίους, οι οποίοι πέντε χρόνια νωρίτερα (524) είχαν «ιδρύσει» την Κυδωνία, έχοντας εκτοπίσει με τη σειρά τους τους Ζακυνθίους. Αφού με

¹ Για την πιθανή ύπαρξη δεύτερης πόλης με το ίδιο όνομα στον Τρυπητό Σητείας, επίγειο της Πραισού βλ. Faure 1993, 67-68 και Faure 1997, 105, no 83. Επίσης *Barrington Atlas*, 927 (MAP 60)' Perlman 2004, 1145, no 6, 1147' Viviers 1996, 217-218, σημ. 73. Πρβλ. ωστόσο Baika (2013, 518) σύμφωνα με την οποία η άποψη δεν υποστηρίζεται από το αρχαιολογικό πλαίσιο και τη διάρκεια ζωής του πολισίματος.

² Εν τω μεταξύ για τα Γρυμπιλιάνα έχει προταθεί και η ταύτιση με την Πέργαμο, τις Μυκήνες ή την Τεγέα (Hood 1965, 105' Andreadaki-Vlasaki 1991, 411).

³ Σήμερα έχει επικρατήσει η ταύτιση της θέσης με την Κεραία (Στεφανάκης 2013, 67, και σημ. 198 με όλη τη σχετική βιβλιογραφία). Για την ταύτιση των Μεσκλών με τη Ριζηνία βλ. Μαυρακάκης 1933.

⁴ Η περιοχή ωστόσο είχε ταυτιστεί ενωρίτερα από τον Faure (1958, 495-501) με την αρχαία Πέργαμο. Η Gondicas (1988, 284 και Carte II) τοποθετεί την Πέργαμο στην Αγία Ειρήνη, στα Ροδοπού.

συντονισμένη ναυμαχία Κρήτες και Αιγινήτες νίκησαν του Σαμίους, οι Αιγινήτες εγκαταστάθηκαν στην Κυδωνία (Ηρόδοτος, *Ιστορίαι* 3.44.1· 3.59.2-3. Βλ. και Μικρογιαννάκης 1971, 413-414· Stefanakis 1999, 251· Perlman 2004, 1170-1171· Cross 2011, 246).

Οι λόγοι που ώθησαν τους Αιγινήτες να εγκατασταθούν στην Κυδωνία σχετίζονταν με εμπορικά συμφέροντα και με τον έλεγχο των εμπορικών δρόμων προς τη Βόρεια Αφρική, τη ριζική αντιμετώπιση του Σαμιακού εμπορικού ανταγωνισμού και της πειρατείας –μια απειλή που για τους Αιγινήτες έγινε εφιάλτης γύρω στο 526, όταν οι Σάμιοι αποχώρησαν από την Ύδρα που είχαν αγοράσει από τους Ερμιονείς και μετεγκαταστάθηκαν στην Κυδωνία (Κύρου 1996, 31-41· Stefanakis 1997, 34-35· Stefanakis 1999, 255· Sekunda 2002, 114-117)– και πιθανώς την ανακούφιση από την πληθυσμιακή ασφυξία που αντιμετώπιζε το νησί της Αίγινας στον ύστερο 6ο αι. (Μικρογιαννάκης 1971, 416, 419· Stefanakis 1997, 34· Figueira 1981, 49· Sekunda 2002, 113).

Η αιγινήτικη κοινότητα στην Κυδωνία πιθανότητα ενισχύθηκε μετά το 470 (Figueira 1981, 133), ενώ και άλλα κύματα ενίσχυσαν την Κυδωνία το 456, όταν η Αθήνα υπέταξε την Αίγινα (Θουκυδίδης, *Ιστορίαι* 1.108.4), και το 431 όταν οι Αιγινήτες εκδιώχθηκαν ολοκληρωτικά από το νησί τους (Θουκυδίδης, *Ιστορίαι* 2.27· Στράβων, *Γεωγραφικά* 8.6.16. Βλ. και Μικρογιαννάκης 1971· Figueira 1988, 539-540· Stefanakis 1997, 72-73· Sekunda 2000, 333· Sekunda 2002, 117-119).

Η εγκατάσταση των Αιγινήτων στην Κυδωνία είχε σημαντικό αντίκτυπο στην πολιτική και οικονομική ζωή της πόλης, της δυτικής Κρήτης ειδικότερα, αλλά και ολόκληρου του νησιού γενικότερα για δύο σημαντικούς λόγους:

α) Η αιγινήτικη κοινότητα θεωρείται πως εισήγαγε τη νομισματική οικονομία και διέδωσε τη χρήση του αιγινήτικου νομίσματος στο νησί αρκετό καιρό πριν οι κρητικές πόλεις προχωρήσουν στη δική τους νομισματοκοπία (Stefanakis 1997, 27-36· Stefanakis 1999, 256-257· Stefanaki 2007-2008, 48· Σταμπολίδης 2017), ενώ σύντομα τα κυκλοφορούντα αιγινήτικα νομίσματα εξυπηρέτησαν ως έτοιμα πέταλα, πάνω στα οποία τα πρώτα κρητικά νομισματοκοπεία χτύπησαν τους νομισματικούς τους τύπους (Stefanakis 1997, 36-37· Stefanakis 1999, 257· Stefanaki 2007-2008, 49).

β) Η Κυδωνία φαίνεται πως είναι η πρώτη πόλη του νησιού που εκδίδει τοπικό νόμισμα υπό την επίδραση και τον οικονομικό έλεγχο της Αίγινας. Μετά το 479, όταν η Αίγινα άρχισε να χάνει τη δύναμή της και το αιγινήτικο νομισματοκοπείο μείωσε σημαντικά την παραγωγή του, οι Κρητικές πόλεις άρχισαν να μπαίνουν στη λογική της νομισματικής παραγωγής (Stefanakis 1997, 71-74· Stefanakis 1999, 257· Stefanaki 2007-2008, 48). Στους Αιγινήτες, που ενίσχυσαν πληθυσμιακά την Κυδωνία μετά το 470, οφείλεται μάλλον και η έκδοση του αποκαλούμενου «ψευδο-αιγινήτικου» νομίσματος, σειρών αργυρών υποδιαιρέσεων σε αιγινήτικο σταθμητικό κανόνα (Εικ. 1), συμπληρωματικών του κυκλοφορούντος αιγινήτικου. Το νέο αυτό νόμισμα μιμείτο τις εκδόσεις της μητρόπολης, διαφοροποιείτο όμως από αυτές με την προσθήκη ενός μηνίσκου (Robinson 1928· Stefanakis 1997, 59· Stefanakis 1999, 257· Sekunda 2002, 119-120). Η εύρεση τέτοιων υποδιαιρέσεων, του β' και γ' τετάρτου του 4ου αι., σε ταφές από την κλασική και ελληνιστική νεκρόπολη της αρχαίας Κυδωνίας (Stefanakis 1997, 64, 114-118· Stefanakis 2002) επιβεβαιώνει την «εντοπιότητα» των «ψευδο-αιγινήτικων» κοπών.

Εικ. 1. «Ψευδο-αιγινήτικο» αργυρό ημίδραχμο (2,67 γρ.) Κυδωνίας, περ. 431-404 (Gorny & Mosch Giessener Münzhandlung, Auction 216, 15 Oct 2013, Lot 2451) (2:1).

Ενώ η Κυδωνία φαίνεται να αυξάνει την οικονομική και πολιτική δύναμή της κατά το β΄ μισό του 5ου αι., το 429 ο Νικίας, πρόξενος των Αθηναίων στη Γόρτυνα, κάλεσε τους Αθηναίους σε βοήθεια των Πολιχνιτών. Καθ' οδόν προς τον Κορινθιακό κόλπο με είκοσι πλοία για να ενισχύσουν τον Φορμώνα, οι Αθηναίοι πέρασαν και λεηλάτησαν την περιοχή των Κυδωνιατών μαζί με τους Πολιχνίτες (Θουκυδίδης, *Ιστορία* 2.84,1-86.1. Βλ. και Gerolymatos 1987, 81-84· Figueira 1988, 538-542). Είναι η πρώτη και μοναδική ιστορική αναφορά των αρχαίων πηγών στους Πολιχνίτες, οι οποίοι δεν θα ακουστούν ξανά, με αποτέλεσμα να παραμένει αδιευκρίνιστο το ποιοι μπορεί να ήταν και πού μπορεί να βρισκόταν το οικιστικό τους κέντρο.

ΟΙ ΚΥΔΩΝΕΣ

Η θεωρία που διατύπωσε ο Nicolas Sekunda (Sekunda 2000) υποστηρίζει ότι δεν υπήρξε Πολίχνη ως πόλη, αλλά το όνομα «Πολιχνίτες» αναφέρεται σε μια ομάδα ή ομοσπονδία κατοίκων μικρών κωμών, που προέρχονταν από την παλαιά φυλετική ομάδα ή το έθνος των Κυδώνων (Sekunda 2000, 328-331).⁵ Η υπόθεση είναι μάλλον σωστή, αφού η Πολίχνη ως πόλη ή κώμη δεν μνημονεύεται πουθενά και από κανέναν κατά την αρχαιότητα, με την πρώτη μεία να γίνεται από τον Στέφανο του Βυζαντίου μόλις τον 6ο αι. μ.Χ., ενώ η κωμηδόν κατοίκηση αποτελεί ένα πιθανό σενάριο κατ' αναλογία με την κατοίκηση στην περιοχή της Πολυρρήνιας (Στράβων, *Γεωγραφικά* 10.4.13. Βλ. και Moggi 1976, 37-40· Guizzi 2013, 332-333).

Κατά τον Sekunda η ομάδα αποκαλείτο Πολιχνίτες και όχι Κύδωνες ώστε να διαφοροποιούνται προς τους Κυδωνιάτες, κατοίκους της πόλης της Κυδωνίας, που ιδρύθηκε στην περιοχή στον όψιμο 6ο αι. από τους Σαμίους και εποικίστηκε λίγο αργότερα από τους Αιγινήτες (Sekunda 2000, 332, 335).

Οι Πολιχνίτες θεωρήθηκε πως καταλάμβαναν την ενδοχώρα νότια και νοτιο-δυτικά της πόλης της Κυδωνίας (Sekunda 2000, 329, εικ. 19.1), μια περιοχή που δεν στερείται προελληνικών

⁵ Για τους Κύδωνες ειδικότερα βλ. Willetts 1962, 133-135· Sekunda 330-331. Ο Στράβων (*Γεωγραφικά* 10.4.6) ξεχωρίζει τους Ετεόκρητες και τους Κύδωνες ως «αυτόχθονας υπάρξαι εικός» από τα άλλα φύλα της νήσου, τους «λοιπούς ἐπήλυδας». Δεν σώζονται ωστόσο αρχαιολογικά κατάλοιπα που να μπορούν να αποδοθούν στους Κύδωνες, ούτε έχει βρεθεί Κυδωνιάτικη γραφή σε αντιδιαστολή με την Ετεοκρητική (Duhoux 1982, 15· Morris 1992, 173).

ενδείξεων,⁶ γεγονός που ενισχύει ακόμα περισσότερο την ύπαρξη ενός αυτόχθονα πληθυσμού στην ευρύτερη περιφέρεια. Η θεωρία αυτή ενισχύεται από την άποψη της Perlman ότι οι Πολιχνίτες είχαν πολιτική υπόσταση και δεν ήταν εξαρτημένη κοινότητα λόγω της συλλογικής χρήσης του εθνικού ονόματος (Perlman 1996, 252-258· Perlman 2004, 1182).

Εάν οι Πολιχνίτες αποτελούσαν όντως μια ομοσπονδία Κυδώνων που καταλάμβανε έναν γεωγραφικό χώρο Ν-ΝΔ της Κυδωνίας, τότε θα πρέπει να αναζητηθεί κάποιο διοικητικό κέντρο στην ευρύτερη περιοχή.

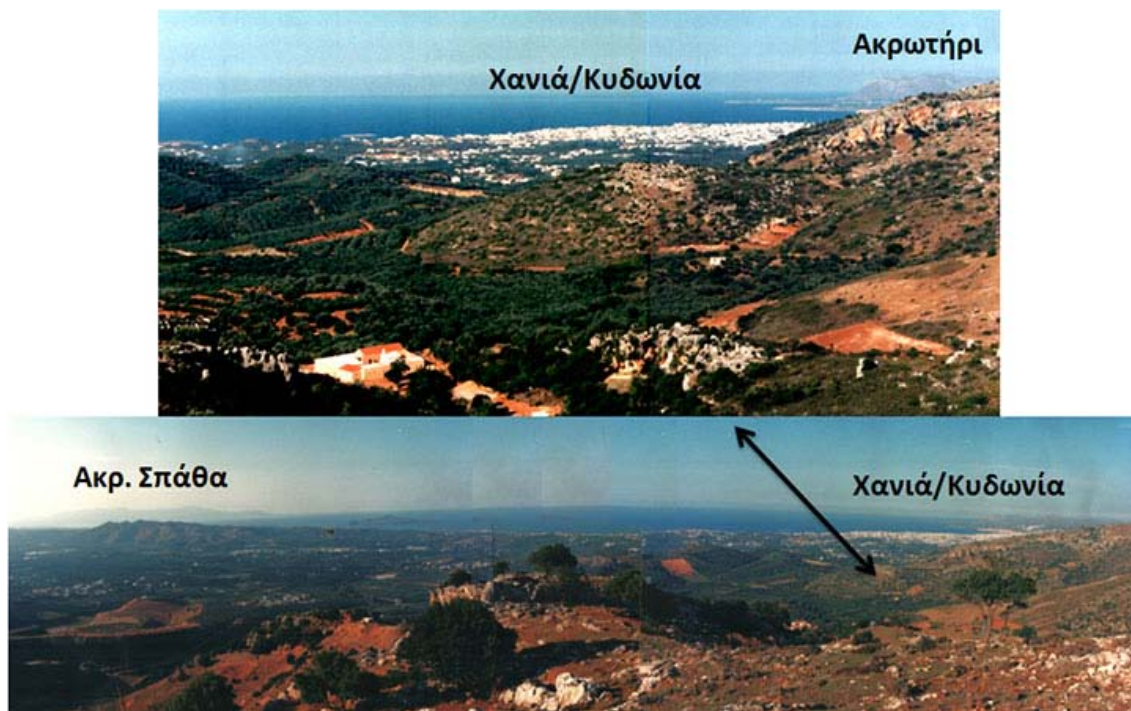
ΛΑΧΑΝΙΑ, ΜΙΑ ΚΥΡΙΑΡΧΗ ΠΟΛΗ ΤΗΣ ΟΡΕΙΝΗΣ ΚΥΔΩΝΙΑΣ

Σύμφωνα με τη θεωρία του Malcolm Cross (Cross 2011· Baldwin Bowsky 2009-2011) στην Κρήτη κατά την αρχαϊκή εποχή υπήρχαν τρεις κατηγορίες πόλεων: α) η κυρίαρχη πόλη-κράτος (primary city state), η οποία βρισκόταν στην ενδοχώρα σε τέτοια θέση ώστε να έχει εποπτεία και έλεγχο ενός μεγάλου ζωτικού χώρου, σε ικανή απόσταση από τη θάλασσα και με σαφείς αποστάσεις από τις γείτονες πόλεις-κράτη, με πολιτική και οικονομική ισχύ και επιρροή (Cross 2011, 38, 47-51)· β) η δευτερεύουσα ή εξαρτημένη εγκατάσταση (secondary settlement), η οποία ήταν σχεδόν πάντα παραθαλάσσια, μικρότερη και μεταγενέστερα ιδρυμένη από την κυρίαρχη πόλη-κράτος και, επίσης, εξυπηρετούσε την τελευταία ως επίγειο (Cross 2011, 38, 53-58)· γ) η ανεξάρτητη πόλη (independent polis), επίγειο το οποίο πολύ γρήγορα ξεπέρασε την κυρίαρχη πόλη-κράτος σε οικονομική και πολιτική ισχύ και πέτυχε να αντιστρέψει την κατάσταση και να γίνει ένα σημαντικό εμπορικό λιμάνι. Στην τελευταία κατηγορία ο Cross τοποθετεί την Κυδωνία και την Ιεράπυτνα μαζί με τις Φαλάσαρνα και Ίτανο (Cross 2011, 56).

Δεν υπάρχουν επαρκείς αρχαιολογικές ενδείξεις που να δείχνουν ότι η Κυδωνία (Χάρτης 1) στη θέση των σημερινών Χανίων ήταν μια ισχυρή και κυρίαρχη πόλη πριν τον 6ο αι. και τον ερχομό των Σαμίων (Perlman 2004, 1171· Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη 2004, 23· Cross 2011, 60, 246). Πράγματι, η εξαιρετικά ενδιαφέρουσα και εμπεριστατωμένη έρευνα της Τζανακάκη (2016) για την αρχαία Κυδωνία της Εποχής του Σιδήρου έδειξε ότι τα οικιστικά και κινητά κατάλοιπα της Γεωμετρικής εποχής και του 7ου αι., που εντοπίζονται στην περιοχή του Καστελλίου και της Νέας Χώρας είναι λιγοστά (Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη 2004, 23, 32· Τζανακάκη 2016, 193-194), σε αντίθεση με εκείνα της ύστερης αρχαϊκής εποχής (β' μισό 6ου αι.) (Κατάκη 2009, 286-287· Τζανακάκη 2016, 209, 250-251).

Κατά τους Πρώιμους Ελληνικούς Χρόνους η Κυδωνία θα μπορούσε να λειτουργεί ως ένας μικρός οικισμός/επίγειο ή ως εμπορικός σταθμός, που κατά τον Cross ελεγχόταν από την κυρίαρχη πόλη-κράτος της περιοχής, τη Λαχανία. Η τελευταία τοποθετείται στον Κάστελλο Βαρυπέτρου σε απόσταση 8 περίπου χιλιομέτρων νότια-νοτιοδυτικά της πόλεως των Χανίων και 1,5 χιλιόμετρα ανατολικά του χωριού Βαρύπετρο Κυδωνίας (Χάρτης 1) και είναι

⁶ Ενδεικτικά βλ. ΥΜΙΙΒ κεραμική σε μικρή σπηλαιώδη κοιλότητα κοντά στην Αγ. Κυριακή (ΑΔ 24 1969, Β' 2 431), ΜΜΙΙΒ κεραμική και νεολιθικά εργαλεία στο ΥΑ νεκροταφείο στη θέση «Βοσκού η καθιά» (ΑΔ 25, 1970, Β' 2, 468), στον Κάστελλο Βαρυπέτρου· ίχνη υπονεολιθικής ή Μινωικής εποχής γύρω από την Ντέμπλα, όπως και στην «Τρύπα κάτω Φαραγγιού», 5 χλμ βόρεια του Θερίσου και στο «Χαμωτό Σπηλιάρη», βορειοδυτικά του Καστέλλου Βαρυπέτρου (Faure 1969, 190, 203), ΠΜ Ι-ΙΙΑ οικισμός στην Ντέμπλα (ΑΔ 24, 1969, Β' 2, 431· Warren-Tzedakis 1974, 321-29, 338-40)· πιθανό μινωικό ιερό στα Μεσκλά (Guarducci 1936, 154· Hood 1965, 109).

Εικ. 2. Άποψη προς βορράν από τον Κάστελλο Βαρυπέτρου.

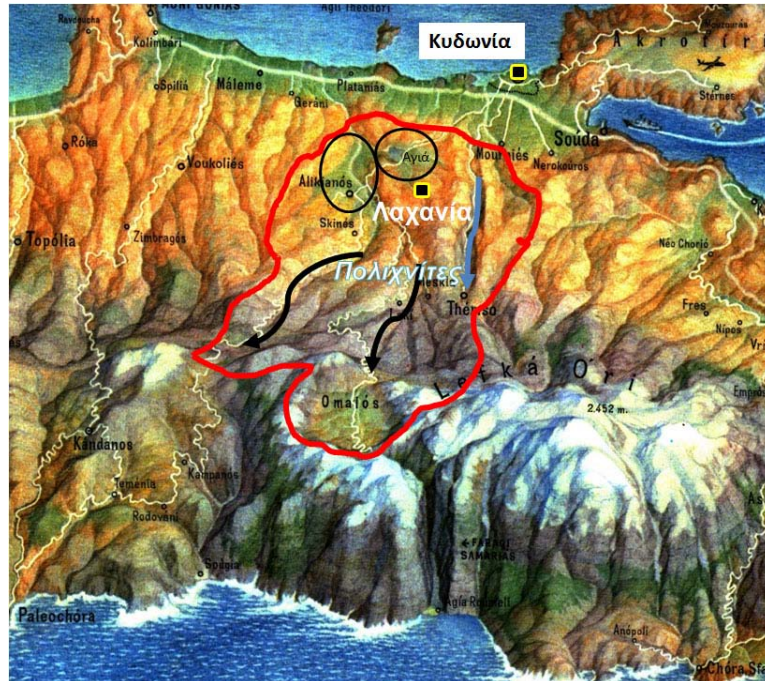
μια οχυρή εγκατάσταση σε περίοπτη θέση, σε υψόμετρο 250 μ.⁷ Η ταύτιση της θέσης με τη Λαχανία έχει υποστηριχτεί ήδη κατά το παρελθόν από τους Faure (1988, 90), Sjögren (2003, 153) και Perlman (1996, 243),⁸ ενώ η θέση είχε θεωρηθεί από τον Βαρδινογιάννη (1968) και ως η αρχαία Κυδωνία. Ίσως δεν είναι τυχαίο ότι η θέση συμφωνεί με τα παραδιδόμενα από τον Διόδωρο (*Ιστορική Βιβλιοθήκη* 5.78), ότι ο Μίνως ανάμεσα στις τρεις επιφανέστερες πόλεις που ίδρυσε ανήγειρε την Κυδωνία «έν τοῖς πρὸς ἐσπέραν {κεκλιμένοις} τόποις κατ' ἀντικρὺ τῆς Πελοποννήσου» και όχι στην ακτή. Οι αρχαιολογικές έρευνες που διεξήχθησαν κατά τα έτη 1967-1973 έδωσαν αρκετά στοιχεία για να θεωρηθεί θέση ενός πολιτισματος των Ύστερων Αρχαϊκών χρόνων, όπως φαίνεται από το εκτεταμένο νεκροταφείο της εποχής κοντά στην Αγία Κυριακή με συνεχή χρήση μέχρι και τους Βυζαντινούς χρόνους, που καλύπτει μια έκταση γύρω στα 200 στρέμματα (Sjögren 2003, 72, 75, 153).⁹

Η θέση χαρακτηρίζεται στρατηγική (Εικ. 2), διότι έχει εποπτεία ολόκληρου του κόλπου των Χανίων από το Ακρωτήριο στα ανατολικά μέχρι τη Σπάθα στα δυτικά, ελέγχοντας την εύφορη

⁷ Σε αυτή τη θέση ο Roscoe (1743, 247-248) τοποθετούσε ήδη από τον 18ο αιώνα την Κυδωνία. Την ύπαρξη δύο αστικών κέντρων, ενός μεσογείου και ενός παράλιου, για την Κυδωνία είχε υποστηρίξει ο Ναναδάκης (Ναναδάκης 1963-1964, 157-394, σποραδικά) προτείνοντας ωστόσο ως μεσόγεια θέση τον Άγιο Γεώργιο στις Βρύσες Κυδωνίας.

⁸ Για την αρχαιολογική θέση στον Κάστελλο βλ. επίσης Sanders 1982, 168, 189· Faure 1988, 90· Perlman 2004, 1171, 1145, σημ. 5 και σημ. 7, 1146· Cross 2011, 51-52, 221. Στη θέση «Του Βοσκού η Καθιά» ήρθε στο φως τμήμα Ύστερου Αρχαϊκού νεκροταφείου (ΑΔ 24, 1969, Β΄ 2, 431), του πρώιμου 5ου αι., δεν βρέθηκε όμως και ο αντίστοιχος οικισμός (ΑΔ 25, 1970, Β΄ 2, 468).

⁹ Για αρχαιολογικά ευρήματα από τη θέση βλ. ΑΔ 22, 1967, Β΄ 500· ΑΔ 24, 1969, Β΄ 2 Χρονικά, 431· ΑΔ 25, 1970, Β΄ 2 Χρονικά, 468, 473· ΑΔ 26, 1971, Β΄ 2 Χρονικά, 511· ΑΔ 27, 1973, Β΄ 2 Χρονικά, 412.

Χάρτης 2. Προτεινόμενα όρια της χώρας των Πολιχνιτών στα τέλη του 4ου αι. (υπόβαθρο: Ν. Γουνουσίς 1982).

λεκάνη της Αγιάς και του Αλικιανού, καθώς και το πέρασμα προς τον νότο (Χάρτης 2), δηλαδή τον Ομαλό και το φαράγγι της Αγίας Ειρήνης δυτικότερα.

Η άφιξη και εγκατάσταση των Αιγινήτων στην παραθαλάσσια νεοϊδρυθείσα πόλη Κυδωνία φαίνεται να είχε μεγάλο αντίκτυπο στην ισορροπία που υπήρχε στην περιοχή, καθώς συνέβαλε στην αύξηση του πληθυσμού τους και στην οικονομική άνοδο της νέας πόλης (Cross 2011, 60). «Εμφατικά» δεδομένα στην περιοχή της αρχαίας Κυδωνίας σχετικά με την επέκταση των ορίων της πόλης, του νεκροταφείου και την οργάνωση μνημειακών ιερών χώρων, είναι πολύ πιθανό να σχετίζονται με την εποχή της ιστορικής άφιξης αποίκων Σαμίων ή Αιγινήτων και τη «θεσμική» ίδρυση της πόλης (Τζανακάκη 2016, 209-210, 250-251). Όταν μάλιστα άρχισε να ελέγχει θαλάσσιους εμπορικούς δρόμους και να εκδίδει νόμισμα, τότε η Κυδωνία αναπτύχθηκε με πολύ γρήγορους ρυθμούς και δεν αποκλείεται η επακόλουθη οικονομική και πολιτική της ανάπτυξη να οδήγησαν στην αναστροφή της σχέσης, κατά τον Cross, με την παλαιά κυρίαρχη πόλη στον Κάστελλο Βαρυπέτρου, η οποία εξασθένησε και υπέπεσε σε παρακμή (Cross 2011, 56, 59, 63). Η ανάπτυξη και πιθανότατα οι επεκτατικές τάσεις της Κυδωνίας έπαιξαν ίσως σημαντικό ρόλο στη ένωση των κοινοτήτων των Κυδώνων της ενδοχώρας σε μια ομοσπονδία με το όνομα «Πολιχνίτες» (Sekunda 2000, 334).

Ο ΚΑΣΤΕΛΛΟΣ ΒΑΡΥΠΕΤΡΟΥ (ΛΑΧΑΝΙΑ;) ΩΣ ΚΕΝΤΡΟ ΤΩΝ ΠΟΛΙΧΝΙΤΩΝ

Αν η θεωρία του Cross ότι η Κυδωνία λειτουργεί ως κυρίαρχη πόλη, της οποίας το κέντρο της μεταφέρθηκε από την ενδοχώρα στην ακτή και αναπτύχθηκε υπέρμετρα σε βάρος της μητρικής

μεσογείου πόλης από την αρχαϊκή εποχή και εξής, τότε είναι πολύ πιθανόν ότι η Κυδωνία άκμασε υπό σαμιακή και αιγινίτικη επιρροή από τα τέλη του 6ου αι. υποσκελίζοντας το παλαιό κέντρο της στον Κάστελλο Βαρυπέτρου. Επιπλέον, σύμφωνα με τη θεωρία του Sekunda, οι Πολιχνίτες θα περιλάμβαναν και τους Λαχανιάτες, κατοίκους της προ των Αιγινήτων κυρίαρχης πόλης-κράτους της περιοχής (Cross 2011, 247).

Στη βάση των δύο παραπάνω θεωριών και του δεδομένου ιστορικού και αρχαιολογικού «γίνεσθαι» της Κυδωνίας προτείνεται η θέση στην περιοχή του Καστέλλου, κοντά στο Βαρύπετρο Κυδωνίας (35.45780 N 23.97992E), ως η θέση του διοικητικού κέντρου της ομοσπονδίας των Πολιχνιτών. Θα πρέπει να τους αποδοθεί η περιοχή 32 του Φαράκλα (Χάρτης 2), η οποία με επίκεντρο την εύφορη λεκάνη του Αλικιανού και της Αγιάς εκτείνεται Ν-ΝΔ της Κυδωνίας μέχρι τους πρόποδες των Λευκών Ορέων και το Θέρισσο στα ανατολικά. Οι μελετητές την αποδίδουν στους Κεραίτες μάλλον (Φαράκλας κ.ά. 1998, 43-44, 197), παρά την περιοχή 31 που αποδίδουν στην Πολίχνη και καταλαμβάνει τον χώρο από τον Κάτω Γαλατά μέχρι τον Πλατανιά (Φαράκλας κ.ά. 1998, 44).

Ωστόσο η πρόταση αυτή δεν είναι δυνατόν μέχρι στιγμής να τεκμηριωθεί μέσα από τα υλικά κατάλοιπα και την περιορισμένη αρχαιολογική έρευνα των παρελθόντων ετών. Μπορεί όμως να ενισχυθεί περαιτέρω μέσα από την αναζήτηση των λόγων και των αναγκών που επέβαλαν την εμπλοκή της Κυδωνίας και της Γόρτυνας στη χώρα των Πολιχνιτών.

ΟΙ ΛΟΓΟΙ ΤΗΣ ΑΝΤΙΠΑΡΑΘΕΣΗΣ ΚΥΔΩΝΙΑΤΩΝ-ΠΟΛΙΧΝΙΤΩΝ

Η διεκδίκηση του ζωτικού χώρου της πεδιάδας του Αλικιανού και της Αγιάς θα αποτελούσε έναν σημαντικό λόγο διένεξης μεταξύ πόλεων, κάτι το οποίο είναι άλλωστε σύνηθες στην Κρήτη των κλασικών και ελληνιστικών χρόνων. Οι Κυδωνιάτες, οι οποίοι μετά την έλευση των Αιγινήτων φέρονται να είχαν υποτάξει ένα μεγάλο τμήμα του γηγενούς πληθυσμού της δυτικής Κρήτης (Sekunda 2002, 123, 125), πιθανότατα προσπάθησαν να ελέγξουν τους Πολιχνίτες. Κάτι ανάλογο, άλλωστε, φαίνεται να επιχειρούν και με τους επόμενους, τους Φαλασαρνείς στα δυτικά ή η μακρινή Απολλωνία με την κεντρική Κρήτη.¹⁰

Εν τω μεταξύ η διένεξη ίσως γινόταν καλύτερα κατανοητή μέσα από τη φυλετική διαφορά μεταξύ των Πολιχνιτών-Κυδωνίων και των Κυδωνιατών-Αιγινήτων. Πίσω από την παράδοση (Ηρόδοτος, *Ιστορίαι* 7.170) ότι Πολιχνίτες και Πραϊσίοι ήταν οι μόνοι που αρνήθηκαν να συμμετάσχουν μαζί με τις εκδωρισμένες λοιπές πόλεις του νησιού στην παγκρήτια εκστρατεία στη Σικελία για τη διεκδίκηση των οστών του Μίνωα, κρύβονται ίσως τα δύο συρρικνωμένα αυτόχθονα φύλα της Κρήτης της εποχής του Ηροδότου (Sekunda 2000, 327-328). Αν οι Πραϊσίοι αντιπροσώπευαν τους Ετεόκρητες της ανατολικής Κρήτης (Spryidakis 1970, 19 κ.ε.: Sheratt 1996, 90-91), οι Πολιχνίτες εκπροσωπούσαν μάλλον τους Κύδωνες της δυτικής Κρήτης και αυτή η φυλετική διαφορά θα αποτελούσε ένα σημαντικό σημείο τριβής και λόγο ικανό για

¹⁰ Το 184 η Φαλάσαρνα βρισκόταν υπό την κατοχή της Κυδωνίας (Πολύβιος, *Ιστορίαι* XXXVII, 60), ενώ το 171 η Απολλωνία καταστράφηκε ολοκληρωτικά από τους Κυδωνιάτες (Πολύβιος, *Ιστορίαι* XXVIII, Διόδωρος, *Ιστορική Βιβλιοθήκη* XXX, 13). Η επιρροή της Κυδωνίας είχε φτάσει πιθανότατα και μέχρι τη Ραύκο, λόγος που ίσως οδήγησε στην καταστροφή της το 166-165 από κοινή δράση Κνωσού και Γόρτυνας (Πολύβιος, *Ιστορίαι* XXX, 23, 1· βλ. και Stefanakis 1997, 237-238· Sekunda 2002, 123-124).

τη δωρική Κυδωνία, ώστε να στραφεί εναντίον τους. Ίσως πρόκειται για την επανάληψη του μοτίβου της ανατολικής Κρήτης, όπου η Πραισός, κέντρο των εναπομεινάντων Ετεοκρητών, δεχόταν συχνά την πίεση και τελικά υπέκυψε στη γειτονική εκδωρισμένη Ιεράπυτνα γύρω στο 145-140 (Στράβων, 10.4.12. Βλ. και Spyridakis 1970, 32· Σπυριδάκης 1986, 67-68· Duhoux 1982, 61· Chaniotis 1996, 183-185, 304-306).

Η ΕΜΠΛΟΚΗ ΤΗΣ ΓΟΡΤΥΝΑΣ

Ίσως, όμως, πίσω από αυτή τη διένεξη, που ενέπλεξε όχι μόνο τις δύο όμορες πόλεις αλλά και τη Γόρτυνα έμμεσα και την Αθήνα άμεσα, κρύβονταν άλλοι πολιτικοί και οικονομικοί λόγοι πολύ ισχυρότεροι από τις φυλετικές διαφορές ή τις εδαφικές διεκδικήσεις της Κυδωνίας.

Ένας πιθανός λόγος που οδήγησε τη Γόρτυνα να μεσολαβήσει σε βάρος των Κυδωνιατών θα μπορούσε να ήταν μια συμμαχία με τους Αθηναίους στον ύστερο 5ο αι., ακόμη και μια πιθανή φιλοαθηναϊκή πολιτική μερίδα εντός της Κυδωνίας, που με μια μικρή βοήθεια από τους Αθηναίους θα έφερνε την Κυδωνία στο πλευρό της Αθηναϊκής συμμαχίας (Gerolymatos 1987, 85-86).

Επίσης πιθανή αιτία θα μπορούσε να ήταν τόσο το πολιτικό γόητρο της Γόρτυνας, που ίσως διεκδικούσε πρωτεία κι επιρροές στο νησί (Μικρογιαννάκης 1967, 21) επιχειρώντας με πράξη υπέρ της προστασίας των Πολιχνιτών από την απειλή της Κυδωνίας να ενισχύσει το κύρος της, όσο και ένας πιθανός και καθόλου αβάσιμος φόβος για την επέκταση της Κυδωνίας προς την κεντρική Κρήτη (Figueira 1988, 540), καθώς η τελευταία το επεδίωκε και σε έναν βαθμό το κατάφερε έναν και μισό περίπου αιώνα αργότερα (Stefanakis 1997, 237-241· Sekunda 2000, 333).

Τα οικονομικά συμφέροντα και οι αγορές του νότου είναι ωστόσο ο ουσιαστικότερος λόγος. Αν θεωρήσουμε ως κέντρο μιας ομοσπονδίας Πολιχνιτών την περιοχή στον Κάστελλο Βαρυπέτρου, τότε μπορούμε ευκολότερα να κατανοήσουμε τις προσπάθειες της Κυδωνίας για τον έλεγχο της πόλης, αλλά και τις αντιδράσεις της Γόρτυνας. Ο λόφος του Καστέλλου και η πόλη που τον έλεγχε κατείχαν ιδιαίτερα σημαντική θέση (ΑΔ 26, 1971, Β'2, 511), καθώς από την πεδιάδα του Αλικιανού (Χάρτης 2), ξεκινούν οι δύο μοναδικές δίοδοι προς τον νότο, την περιοχή των Ορείων. Οι Όρειοι διατηρούσαν, τουλάχιστον σε μεταγενέστερα χρόνια, στενές σχέσεις με τη βόρεια Αφρική και ιδιαίτερα με την Κυρήνη, την Πτολεμαϊκή Αίγυπτο και την Καρχηδόνα (Νινιού-Κινδελή και Τζανακάκη 2004· Στεφανάκης 2000, 255· Stefanakis 2016, 73-76), λόγοι που μάλλον τους καθιστούσαν επιθυμητούς εταίρους των ισχυρών πόλεων του νησιού.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τους Κυδωνιάτες (Χάρτης 3) πρέπει να είχε τόσο ο δρόμος προς τον Ομαλό και το φαράγγι της Σαμαριάς, που καταλήγει στην Τάρρα (Guarducci 1936, 156), και ο οποίος ακόμη δεν ελεγχόταν από την Κεραία, η οποία φαίνεται να μπαίνει στο πολιτικό παιχνίδι αργότερα, στις αρχές του 3ου αι. υπό την «προστασία» της Πολυρρήνιας (Στεφανάκης 2013, 66-68), όσο και –κυρίως– ο δρόμος λίγο δυτικότερα, προς το φαράγγι της Αγίας Ειρήνης, την Έλυρο, τη Συία, τη Λισσό και την Υρτακίνα. Αν η Κυδωνία κατάφερε να ελέγξει εκείνες τις διόδους των Λευκών Ορέων, θα μπορούσε ενδεχομένως να ελέγξει και τα λιμάνια των Ορείων.

Χάρτης 3. Οι πόλεις των Ορειών, τα λιμάνια του νότου και οι φυσικές δίοδοι προς το Λυβικό πέλαγος (υπόβαθρο: Ν. Γουνουσίς 1982).

Εδώ ακριβώς εμπλέκεται η Γόρτυνα, η οποία ήδη από τον 7ο αι. φαίνεται να διατηρεί σχέσεις με την Τάρρα (Τζανακάκη 2013, 211-212), ενώ σε υστερότερους χρόνους, τουλάχιστον κατά το α΄ μισό του 3ου αι., διατηρούσε σχέσεις με την Υρτακίνα και στη συνέχεια με ολόκληρη την Ομοσπονδία των Ορειών¹¹ και την Καύδο (IC II, 91· IC IV, 263-267, tit. 184· SEG XXIII 589· Van Effenterre 1948, 89, 97, 117, 154 κ.ε.: Bultrighini 1993, 109). Για τη Γόρτυνα η προσέγγιση των Ορειών ήταν εύκολη διά θαλάσσης κι εκπορευόταν προφανώς από κοινά οικονομικά συμφέροντα στην Κυρηναϊκή, όπου είχε συνάψει κατά πάσα πιθανότητα συμμαχία με τον κύριο τοποτηρητή της Κυρήνης Μάγα, σχέση η οποία είχε ως αποτέλεσμα την εισροή μεγάλης ποσότητας κυρηναϊκών νομισμάτων στη Μεσαρά (Stefanakis 2016, 65-70).¹² Οι από αιώνες υφιστάμενες σχέσεις της Γόρτυνας με την ορεινή περιοχή της νότιας-δυτικής Κρήτης και τα οικονομικά συμφέροντά της θα απειλούνταν ολοκληρωτικά με μια ενδεχόμενη διείσδυση των Κυδωνιατών. Ίσως για αυτόν ακριβώς τον λόγο οι Γορτύνιοι να έδειξαν όλη αυτήν την κινητοποίηση υπέρ των μακρινών Πολιχνιτών, οι οποίοι περιφρουρούσαν τα οικονομικά τους συμφέροντα στη Ν-Δ Κρήτη. Η επέμβαση των Αθηναίων ήταν η τέλεια συγκαλυμμένη παρέμβαση της Γόρτυνας στα πράγματα της δυτικής Κρήτης.

Επίσης η Πολυρρήνια είχε δείξει ιδιαίτερο ενδιαφέρον προς την Ομοσπονδία των Ορειών (Χάρτης 3) τόσο με τη σύναψη συμμαχίας μαζί τους γύρω στο 220 κατά της *των Κνωσίων και Γορτυνίων Φιλίας* (Μικρογιαννακής 1967, 144-149· Στεφανάκης 2013, 65), όσο και με

¹¹ IC II, XVII, 1. Για τη χρονολόγηση της Συνθήκης των Ορειών με τον Μάγα στα χρόνια μεταξύ 283 και 271, βλ. Στεφανάκης 2000, 251· Stefanakis 2016, 73-74.

¹² Για τις πιθανές σχέσεις Τάρρας και Γόρτυνας με την Ταυχεΐρα της Κυρηναϊκής βλ. Τζανακάκη 2013, 212.

την υιοθέτηση κοινών νομισματικών τύπων στις αρχές του 2ου αι. σε μια δεδομένη χάλκινη σειρά υποδιαίρεσεων (Στεφανάκης 2000, 252· Στεφανάκης 2013, 51-52, 65-66). Δεν πρέπει να θεωρηθεί τυχαία η ανεύρεση στο Ροδοβάνι (αρχαία Έλυρο), νομισμάτων Πολυρρήνιας, Κυδωνίας και Γόρτυνας (Myers 1894, 94), γεγονός που καταδεικνύει τον κομβικό ρόλο της πόλης των Ορειών στους εμπορικούς δρόμους της βόρειας δυτικής Κρήτης και της Μεσαράς (Myers 1894, 98).

ΤΑ ΣΥΜΦΕΡΟΝΤΑ ΤΩΝ ΑΘΗΝΑΙΩΝ

Μέσα σε όλο αυτό το γεωπολιτικό και οικονομικό παιχνίδι των κρητικών πόλεων, τα συμφέροντα των Αθηναίων πολιτικής και οικονομικής φύσης φαίνεται πως είχαν να κάνουν μόνο με την Κυδωνία. Πέρα από την ελάχιστη πιθανή προσπάθεια καταστολής της κρητικής πειρατείας (Gomme 1956, 221) κρυβόταν το γεγονός ότι η Κυδωνία ήταν καταφύγιο Αιγινητών, δηλωμένων εχθρών των Αθηναίων (How and Wells 1912, v. 1, 272 [Γ' 59.1]· Μικρογιαννάκης 1971, 198). Ουσιαστικότερο, όμως, κίνητρο ήταν ότι αυτή η αποικία των Δωριέων βρισκόταν σε προνομιακή θέση «κατ' αντίκρυ τῆς Πελοποννήσου», πράγμα που έκανε ανά πάσα στιγμή δυνατή την προσχώρησή της στην Πελοποννησιακή Συμμαχία (Van Effenterre 1948, 31· Μικρογιαννάκης 1967, 18-21· Gerolymatos 1987, 85). Επιπλέον, αρχής γενομένης από την Κυδωνία υπήρχε κι ο φόβος ότι θα μπορούσε να συμπαρασυρθεί ολόκληρη η Κρήτη στο πλευρό των Σπαρτιατών, δεδομένης και της σχέσης του Άργους ως μητρόπολης πολλών κρητικών πόλεων (Gomme 1956, 221· Μικρογιαννάκης 1971, 422-24· Τζανακάκη 2016, 212). Ήταν άλλωστε γνωστό ότι οι Κρήτες δεν τάχθηκαν ποτέ με το μέρος των Αθηναίων κατά τον Πελοποννησιακό Πόλεμο (Θουκυδίδης, *Ιστορίαι* 2.9, 4-5), ίσως ελλείψει αισθήματος απειλής από τους Πέρσες (Τζανακάκη 2016, 212). Τέλος, καθώς ο θαλάσσιος εμπορικός δρόμος των Πελοποννησίων προς τη βόρεια Αφρική περιλάμβανε τα Κύθηρα και τη δυτική Κρήτη ως κύριους σταθμούς, ο έλεγχός τους από τους Αθηναίους αφενός θα περιόριζε δραστικά την εμπορική δραστηριότητα της Πελοποννησιακής συμμαχίας κι αφετέρου θα απελευθέρωνε έναν ακόμα εμπορικό δρόμο για την Αθήνα (Van Effenterre, 1948, 37 κε.· Huxley 1962· Gerolymatos, 1987, 84-85).

ΕΝ ΚΑΤΑΚΛΕΙΔΙ

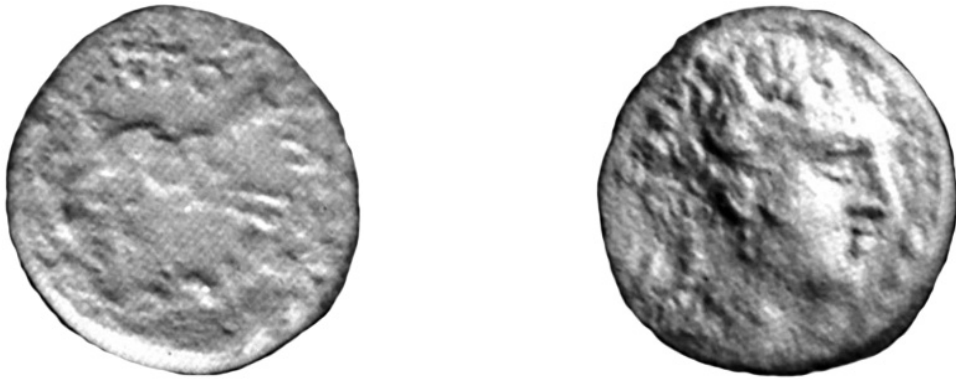
Αν δεχτεί κανείς τις δύο θεωρίες, ότι δηλαδή οι Πολιχνίτες α) αντιπροσώπευαν το παλαιό φύλο των Κυδωνίων που είχε διαχωρίσει τη θέση του από τους Κυδωνιάτες, Δωριείς κατοίκους της Κυδωνίας και β) ότι διαδραμάτιζαν έναν καίριο ρόλο ως προς τα οικονομικά συμφέροντα της Κυδωνίας, αλλά και της Γόρτυνας στον νότο, τότε ενισχύεται η πρόταση ταύτισης του κέντρου τους με την όμορη μεσόγεια οχυρή θέση του Καστέλλου Βαρυπέτρου. Η εύρεση ενός νομίσματος Κυρήνης των χρόνων του L. Lollius, κυβερνήτη της επαρχίας στη δεκαετία του '30 στην Ντέμπλα (Warren-Tzedakis, 1974, 334 και pl. 57d), αν και μηδαμινό στοιχείο –αν ιδωθεί μεμονωμένα– ίσως αποτελεί μια ένδειξη για τον εμπορικό δρόμο που έφτανε στη βόρεια Κρήτη από τα λιμάνια του νότου μέσω της διόδου που έλεγχε το πόλισμα από τον λόφο του Καστέλλου. Το γεγονός επιπλέον ότι η ελληνική εποχή στην περιοχή του Καστέλλου, όπως και στα Μεσκλά (Guarducci 1936, 154· IC II, XXII, σ. 233· Sjögren 2003, 145), φαίνεται να ξεκινάει από την ύστερη αρχαϊκή εποχή, δηλαδή την εποχή της κατάληψης της Κυδωνίας από τους Ζακυνθίους (προ του

Χάρτης 4. Προτεινόμενα όρια της χώρας των Πολιχνιτών στις αρχές του 2ου αι. (υπόβαθρο: N. Gounoussis 1982).

524), από τους Σαμίους (524) και τους Αιγινήτες (519), ίσως αντικατοπτρίζει μια συρρίκνωση του εναπομείναντος αυτόχθονος φύλου της περιοχής του κάμπου των Χανίων (Κυδώνων;) σε μια φυσικά οχυρή και μεγάλης στρατηγικής σημασίας περιοχή στο εσωτερικό του νησιού.

Μετά το 429 οι Πολιχνίτες χάνονται από το προσκήνιο το ίδιο ξαφνικά όπως εμφανίστηκαν. Ο Sekunda θεωρεί ότι το μεγαλύτερο τμήμα της Ομοσπονδίας τους διασπάστηκε και απορροφήθηκε από τις όμορες μεγάλες πόλεις που επεκτάθηκαν κατά τον 4ο αι., όπως η Πολυρρήνια στα δυτικά και η Απτέρα στα ανατολικά, ενώ δεν αποκλείει και την ενσωμάτωση του νότιου τμήματός τους στην Ομοσπονδία των Ορειών (Sekunda 2000, 336-337). Ωστόσο ένα τμήμα τους, κατά πάσα πιθανότητα αυτό που είχε αναπτυχθεί γύρω από τη λεκάνη του Αλικιανού και της Αγιάς και με κύριο πόλισμα τη Λαχανία στον Κάστελλο Βαρυπέτρου (Χάρτης 4), διατηρήθηκε και επανήλθε στην επιφάνεια στο α΄ τέταρτο του 2ου αι. ως ένα νεότερο κρητικό νομισματοκοπείο, που έκοψε (Εικ. 3) χάλκινες μόνο υποδιαίρέσεις για ένα σύντομο χρονικό διάστημα, υιοθετώντας ως εικονογραφικό θέμα το κυνηγόσκυλο, βασικό τύπο των Κυδωνιάτικων νομισματικών σειρών της περιόδου (Stefanakis 1996, 155· Stefanakis 1997, 189-191). Πιθανότατα πλέον το κύριο σώμα της άλλοτε διαφοροποιημένης Ομοσπονδίας των Πολιχνιτών συμπεριλαμβάνεται στο πλέγμα συμμαχιών και ελέγχεται από την κραταιή Κυδωνία στις αρχές του 2ου αι. και στα χρόνια πριν από την πρώτη της εκστρατεία κατά της Φαλάσαρνας το 189, ή μέχρι την κατάληψή της από τους Κυδωνιάτες τέσσερα χρόνια μετά (184) (Stefanakis 1997, 240, 270, 276· Στεφανάκης 1996, 155-156).

Εικ. 3. Χάλκινη υποδιαίρεση (1,70 γρ., 13 χλ.) Πολιχνιτών, αρχές 2ου αι. Αθήνα, Επιγραφικό και Νομισματικό Μουσείο, 308 IB', I, 728, Τσιβουράκης 1896-7 (Stefanakis 1996, pl. II.1) (3:1).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- M. Andreadaki-Vlasaki (1991), "The Khania Area, ca. 1200-700 BC", D. Musti et al. (ed.), *La Transizione del Miceneo all Alto Arcaismo*, Roma, Consiglio Nazionale delle Ricerche, 403-424.
- K. Baika (2013), "Setea/Etis (Seteia, Trypitos)", D. Blackman and B. Rankov (eds.), *Shipheds of the Ancient Mediterranean*, Cambridge, Cambridge University Press, 518-524.
- M. Baldwin Bowsky (2009-2011), "Malcolm Cross, *The Creativity of Crete: City States and the Foundations of the Modern World*, Oxford, Signal Books, 2011", *Ευλιμένη* 10-12 (2009-2011), 162-168.
- J. Bennet and G. Reger (insets) (1994), R. J. A. Talbert (επιμ.) -*Map-By-Map Directory to Accompany the Barrington Atlas of the Greek and Roman World*, Map 60 Creta, Princeton, Princeton University Press (2000).
- A. Chaniotis (1996), *Die Verträge zwischen kretischen Poleis in der hellenistischen Zeit*, Stuttgart, F. Steiner Verl.
- M. Cross (2011), *The Creativity of Crete, City States and the Foundations of the Modern World*, Oxford, Signal Books.
- Y. Duhoux (1982), *L'téocrétois, Le textes, la langue*, Amsterdam, Gieben.
- P. Faure (1958), "Spéléologie et topographie crétoises", *BCH* 82 (1958), 495-501.
- P. Faure (1962), "Cavernes et cités aux deux extrémités de la Crète", *BCH* 86 (1962), 39-56.
- P. Faure (1963). "Nouvelles localizations de villes crétoises", *Κρητικά Χρονικά* τ. ΙΖ' (1963), 16-26.
- P. Faure (1969), "Sur trois sortes de sanctuaires Crétoises", *BCH* 93 (1969), 174-213.
- P. Faure (1988), "Cités Antiques de la Crète de l'ouest", *Cretan Studies* 1 (1988), 83-96.
- P. Faure (1993), "Nouvelles identifications d'antiques localités crétoises", *Kadmos* 32 (1993), 67-74.
- T.J. Figueira (1981), *Aegina, Society and Politics*, Salem (N.H.), Ayer.
- T.J. Figueira (1988), "Four notes on the Aeginetans in exile", *Athenaeum* 66 (1988), 523-551.
- M.J. Fontana (1978). "Terone e il τάφος di Minosse. Uno squarcio di attività politica siceliota", *Kokalos* XXIV (1978), 201-219.
- A. Gerolymatos (1987), "Nikias of Gortyn", *Chiron* 17 (1987), 81-85.
- A. W. Gomme (1956), *A Historical Commentary on Thucydides* vol II, Oxford, Clarendon Press.

- D. Gondicas (1988), *Recherches sur la Crète occidentale de l'époque géométrique à la conquête romaine: inventaire des sources archéologiques et textuelles, position du problème*, Amsterdam, Adolf M. Hakkert.
- M. Guarducci (1935-1950), *Inscriptiones Creticae (IC)*, vols I-IV, Rome, Libreria dello Stato.
- M. Guarducci (1936), "Contributi alla topographia della Creta occidentale", *Riv. Fil.* XIV (1936), 153-162.
- F. Guizzi (2013), "Synoecism in Archaic Crete", W.-D Niemeier, O. Pilz, I. Kaiser (eds.), *Kreta in der geometrischen und archaischen Zeit: Akten des Internationalen Kolloquiums am Deutschen Archäologischen Institut, Abteilung Athen, 27-29 Januar 2006*, Athenaia 2, München, Hirmer Verlag, 331-340.
- S. Hood (1965), "Minoan sites in the far west of Crete", *ABSA* 60 (1965), 99-113.
- W. W. How and J. Wells (1912), *A Commentary on Herodotus*, Oxford, Clarendon Press.
- G. L. Huxley (1962), "Nikias Crete and the plague", *GRBS* 10 (1962), 235-239.
- E. Kirsten (1942), *Das dorische Kreta. Die Insel Kreta im funften und vierten Jahrhundert*, Würzburg, Triltsch.
- E. Kirsten (1951), "Siedlungsgeschichtliche Forschungen in west Kreta", F. Matz (ed.), *Forschungen auf Kreta*, 1942, Berlin, De Gruyter, 118-152.
- E. Kirsten (1952), "Polichne", *RE* 21 (1952), 1368-1371.
- G. Le Rider (1966), *Monnaies Crétoises du Ve au Ier siècles av. J.-C.*, Études Crétoises 15, Paris, École Française d'Athènes.
- M. Moggi (επιμ.) (1976), *I sinecismi interstatali greci I*, Pisa, Marlin.
- S. P. Morris (1992), *Daidalos and the Origins of Greek Art*, Princeton, Princeton University Press.
- J. C. Myres (1894), "On some bronze coins from Crete", *NC* 14, 3rd series, (1894), 89-100.
- P. J. Perlman (1996), "Πόλις Υπήκοος. The dependent polis and Crete", M. H. Hansen (ed.), *Introduction to an Inventory of Poleis*, Copenhagen, Komm, Munksgaard, 233-287.
- P. J. Perlman (2004), "Crete", M. H. Hansen and S. Hornblower (eds.), *Inventory of the Greek Poleis*, Oxford, Oxford University Press, 1144-1195.
- R. Pococke (1743), *A Description of the East and Some other Countries*, vol. II, London, W. Boyer.
- K. Rigsby (1986), "Notes sur la Crète hellénistique", *REG* 99 (1986), 350-360.
- E. S. G. Robinson (1928), "Pseudaeginetica", *NC* 8, 5th series, (1928), 172-198.
- J. F. Sanders (1982), *Roman Crete, An Archaeological Survey and Gazetteer of Late Hellenistic, Roman and Early Byzantine Crete*, Warminster, Aris and Phillips.
- Supplementum Epigraphicum Graecum (SEG)*, Leiden, Brill.
- N. Sekunda (2000), "Land use, ethnicity and federalism in West Crete", R. Brock and St. Hodkinson (eds.), *Alternatives to Athens, Varieties of Political Organization and Community in Ancient Greece*, Oxford, Oxford University Press, 327-347.
- S. Sherratt (1996), "With Us but not of Us: The Role of Crete in Homeric Epic.", D. Evely, I. S. Lemos, and S. Sherratt (eds.), *Minotaur and Centaur: Studies in the Archaeology of Crete and Euboea Presented to Mervyn Popham*, BAR International Series 638, 87-99.
- L. Sjögren (2003), *Cretan Locations, Discerning site variations in Iron Age and Archaic Crete (800-500) BC*, BAR International Series 1185, Oxford.
- S. Spyridakis (1970), *Ptolemaic Itanos and Hellenistic Crete*, Berkeley, University of California Press.
- V. E. Stefanaki (2007-2008), "La politique monétaire des cités crétoises a l'époque classique et hellénistique", *Eulimene* 8-9 (2007-2008), 47-80.

- M. I. Stefanakis (1999), "The introduction of monetary economy and the beginning of local minting in Crete", A. Chaniotis (ed.), *From Minoan Farmers to Roman Traders, Side lights on the Economy of Ancient Crete*, Stuttgart, F. Steiner, 247-268.
- M. I. Stefanakis (1996), "Polichne", A. Τζαμαλής (ed.), *Μνήμη Martin Jessop Price*, (Βιβλιοθήκη της Ελληνικής Νομισματικής Εταιρείας 5), Αθήνα, 152-156.
- M. I. Stefanakis (1997), *Studies in the Coinages of Crete with Particular Reference to Kydonia*, (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή), London, University College London.
- M. I. Stefanakis (2002), "An inexpensive ride? A contribution to death-coin rites in Hellenistic Crete", *QT 31* (2002), 171-189.
- M. I. Stefanakis (2016), «Looking towards the north: The circulation of Cyrenaic coins on Crete», M. Asolati (ed.), *Le monete di Cirene e della Cirenaica nel Mediterraneo. Problemi e prospettive, Atti del V Congresso Internazionale di Numismatica e Storia Monetaria, Padova 17-19 marzo 2016* (NUMISMATICA PATAVINA 13), Padova, 287-299.
- H. Van Effenterre (1948), *La Crète et le Monde grec de Platon à Polybe* (Bibliothèque des Écoles Françaises d'Athènes et de Rome, fasc. 163.), Paris, Editions de Boccard.
- D. Viviers (1996), «Vrais et faux Crétois». Aspects de l'autochtonie en Crète orientale", *Topoi, Orient-Occident* 6.1 (1996), 205-220.
- P. Warren and Y. Tzedakis (1974), "Debla. An early Minoan settlement in Western Crete", *ABSA* 69 (1974), 299-332.
- R. F. Willetts (1962), *Cretan Cults and Festivals*, London, Routledge and Kegan Paul.
- M. Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη (2004), «Η Κυδωνία της Δυτικής Κρήτης στα Πρώιμα Χρόνια του Σιδήρου», Ν. Χρ. Σταμπολίδης, Α. Γιαννικουρή (επιμ.), *Το Αιγαίο στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου*, Αθήνα, Πανεπιστήμιο Κρήτης, 21-34.
- E. Βαρδινογιάννης (1968), "Συμβολή στην ανεύρεση της θέσεως της αρχαίας Κυδωνίας", *Πεπραγμένα του Β' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Χανιά, Φιλολογικός Σύλλογος «Ο Χρυσόστομος», τ. β', 11-22.
- E. Κατάκη (2009), «Αρχαϊκός εγχυτρισμός από τη νεκρόπολη της αρχαίας Κυδωνίας», Χρ. Λούκος, Ν. Ξιφαράς, Κλ. Πατεράκη (επιμ.), *UBI DUBIUM IBI LIBERTAS, Τιμητικός Τόμος για τον Καθηγητή Νικόλα Φαράκλα*, Ρέθυμνο, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, 275-291.
- A. Κύρου (1996), "Το νόμισμα και η ιστορία: η επιβεβαίωση μιας σελίδας του Ηροδότου, III 57-59", Α. Τζαμαλής (επιμ.), *Μνήμη Martin J. Price* (Βιβλιοθήκη της Ελληνικής Νομισματικής Εταιρείας 5), Αθήνα, 31-41.
- Γ. Ι. Μαυρακάκης (1933), *Η Αρχαία Πόλις Ριζηνία – τα νυν Μεσκλά της Δυτικής Κρήτης: απ' Αρχαιοτάτων μέχρι των καθ' ημάς Χρόνων*, Χανιά, Τύποις Εμμανουήλ Πετράκη.
- E. Μικρογιαννάκης (1967), *Η Κρήτη κατά τους Ελληνιστικούς χρόνους, Αι πολιτικά ιδιαί σχέσεις της νήσου μετ' άλλων πόλεων ή κρατών*, Αθήνα, Τυπογραφείον Αδελφών Μυρτίδη.
- E. Μικρογιαννάκης (1971), «Η τύχη των υπό των Αθηναίων εξοικισθέντων Αιγινήτων. Πιθανή καταφυγή και εις Κυδωνίαν της Κρήτης», *Κρητικά Χρονικά* τ. ΚΓ', (1971), 395-424.
- I. Ναναδάκης (1963-1964), «Αι τεσσαράκοντα μία πόλεις του νομού Χανίων. Αι δύο Κυδωνίαι, η Απολλωνία και η Πέργαμος», *Κρητική Εστία* τ. 135-144 (1963-1964) (σε 9 μέρη).
- B. Νινιού-Κινδελή και Αι. Τζανακάκη (2004), «Κεραμική με τοπικές ιδιαιτερότητες από την περιοχή της ομοσπονδίας των Ορειών», *ΣΤ' Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική, Προβλήματα Χρονολόγησης – Κλειστά Σύνολα – Εργαστήρια, Βόλος, 17-23 Απριλίου 2000*, Αθήνα, Υπουργείο Πολιτισμού ΙΓ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, 341-356.

- Σ. Β. Σπυριδάκης (1986), «Κρητικοί πόλεμοι: η χώρα των ετεοκρητών στην ελληνιστική εποχή», *Κρητικά Χρονικά*, τ. ΚΣΤ΄, (1986), 51-81.
- Ν. Σταμπολίδης (2017), «Μικρογραφικό ομοίωμα χελώνας 6ος (;) αι. π.Χ.», Ν. Χρ. Σταμπολίδης, Δ. Τσαγκάρη και Γ. Τασούλας (επιμ.), *ΧΡΗΜΑ, Σύμβολα απτά στην αρχαία Ελλάδα*, Αθήνα, Alpha Bank – Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης, 33.
- Μ. Ι. Στεφανάκης (2000), *Πολυρρήνια, Όρειοι και Κάνδανος. Μια σχέση του δευτέρου μισού του τρίτου αιώνα π.Χ., Πεπραγμένα του Η΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Ηράκλειο 1996*, Ηράκλειο, τ. Α3, 249-261.
- Μ. Ι. Στεφανάκης (2013), *Η Νομισματική Παραγωγή της Πολυρρήνιας από τον 4ο αι. π.Χ. μέχρι τον 1ο αι. μ.Χ.*, Ευλιμένη, Σειρά Αυτοτελών Εκδόσεων 1, Ρέθυμνο, Μεσογειακή Αρχαιολογική Εταιρεία.
- Αι. Τζανακάκη (2013), «Αγία Ρουμέλη 1970 (Τάρρα). Οι αρχαϊκές ταφές», W.-D. Niemeier, O. Pilz, I. Kaiser (eds.), *Kreta in der geometrischen und archaischen zeit, Akten des Internationalen Kolloquiums am Deutschen Archäologischen Institut, Abteilung Athen 27-29 Januar 2006*, Athenaiia, Band 2, Munchen, Hirmer, 201-220.
- Αι. Τζανακάκη (2016), *Η αρχαία Κυδωνία: η φυσιογνωμία της πόλης από την ίδρυσή της έως το β΄ μισό του 4ου αιώνα π.Χ.* (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή), Αθήνα, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Ι. Τουράτσογλου (1995), "Creta Numismatica: Με αφορμή τον θησαυρό Κεντρική-Νότια Κρήτη 1991", *Disjecta Membra, Βιβλιοθήκη της Ελληνικής Νομισματικής Εταιρείας* 3, Αθήνα, 17-25.
- Ν. Φαράκλας κ.ά. (1998), *Οι επικράτειες των αρχαίων πόλεων της Κρήτης*, Ρίθυμνα 6, Ρέθυμνο, Πανεπιστήμιο Κρήτης.